

В. В. Шур (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя І. П. Шамякіна)

ВАРЫЯНТНАСЦЬ І НАБІЛІЗАЦЫЯ ОНІМАЎ У ГРАМАДСТВЕ І ТВОРАХ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Варыянтнасць онімаў у грамадстве, соцыуме звычайна матывуецца, тлумачыцца нацыянальнымі, тэрытарыяльнымі (рэгіянальнымі), сацыяльнымі, канфесійнымі, часавымі і іншымі фактарамі. У творах жа мастацкай літаратуры ўжыванне варыянтаў онімаў звычайна матывуецца мастацка-эстэтычнымі задачамі, творчай манерай, пісьменніка, яго ўласнымі густамі. Напрыклад, з'яўленне ў мастацкім тэксце на фоне традыцыйных, звыклых імёнаў аднаго-двух незвычайных “экзатычных” разглядаецца як своеасаблівы мастацкі прыём. Пра гэту асаблівасць онімаў пісала А. Супранская, адзначаючы, што імёны, усталяваныя ў соцыуме, традыцыйныя, частыя, тыповыя для пэўнай эпохі, пэўнай сацыяльнай групы, ствараюць нейтральны фон, на якім імёны асаблівыя, рэдкія або гаваркія ўспрымаюцца як стылістычны сродак [6, с. 319].

Так, на Зэльвеншчыне гістарычна склаліся дзве сістэмы ўласных імёнаў. Праваслаўныя прытрымліваюцца візантыйска-грэчаскага іменаслоўя, католікі маюць рымска-каталіцкія імёны і даюць іх сваім дзецям: *Адольф (Адоляк), Людвіг, Рамуальд (Ромак), Франц (Франак), Юзэфа (Юзя), Ванда, Зыгмунд (Зыгмусь)*. У асяроддзі католікаў пераважаюць лацінізаваныя формы старажытных імёнаў: *Базыль, Ян (Янак), Томаш (Томак)* (у праваслаўных адпаведна – *Васіль, Іван, Фама – В. Ш.*). Праўда, некаторыя лацінізаваныя формы католікі свядома не выкарыстоўваюць: не сустранеш, як піша П. Сцяцко, сярод іх *Герасіма, Лукаша, Якуба*, гэтыя імёны сталі набыткам праваслаўных. Па традыцыі згаданыя варыянты і сістэмы іменаслоўя суіснуюць на Зэльвеншчыне і цяпер [7, с. 108]. Гэтая ж з'ява выяўляецца і на Глушчыне, у пасёлку Янкі Купалы, пра што пісаў Ф. Янкоўскі ў зборніку “З нялёгкіх дарог”:
«Было на пасёлку васемнаццаць хат, пры іх столькі ж двароў. А сённа,

калі пішу гэту старонку, у пасёлку Янкі Купалы хат, двароў пад восемдзесят.

І пра чатырох з вёскі і з пасёлка: Тодар, Хведар, Фёдар і Феадор. Не раз успамінаў і ўспамінаю чатырох. Ва ўсіх чатырох – адно тое самае імя... Гэта – дадумаўся і дачытаўся з кніжак пасля, праз гады, – з нашай гісторыі. Як і Базыль – Васіль. Як і Ян-Янка-Янук-Янак-Івась. Як і Міхась-Міхаль-Міхал. Як і Амброж і Амбрось. Пятро-Пятрусь-Пятрук-Пятрок...»
[9, с. 263].

У беларускім нацыянальным анамастыконе з даўніх часоў выпрацаваліся спецыфічныя мадэлі прозвішчаў, якімі беларусы адрозніваліся нават ад блізкіх да іх па паходжанні суседніх славянскіх народаў – рускіх і ўкраінцаў. Параўнайце: *Каваль, Коваль, Ковалеў, Кавальскі, Каваленка, Кавалевіч, Каваленкаў*. Так, паводле даследаванняў М. Бірылы, Г. Усціновіч, тыповымі для беларусаў будуць мадэлі прозвішчаў, утвораныя спосабам суфіксацыі з фармантамі *-онак, -ёнак, -эня, -еня* тыпу *Кавалёнак, Пятронак, Астапеня, Кляўчэня*, а таксама прозвішчы тыпу *Сноп, Дрозд, Сокал, Воўк, Лось* і інш., утвораныя пераважна лексіка-семантычным спосабам ад апелятываў-назоўнікаў або ад дахрысціянскіх уласных імёнаў. У грамадстве асабліва апошняя з названых разнавіднасцей прозвішчаў успрымаецца як сацыяльна заніжаная, “сялянская”.

Таму такія прозвішчы беларусаў (*Баран, Казёл, Воўк* і інш.) нярэдка “акультураваюцца”, набліжаюцца. Гэта з’ява, як прасочана даследчыкамі, у пераважнай большасці рэгулявалася афіцыйнымі органамі кіравання ў Рэчы Паспалітай, а затым і ў Расійскай імперыі. Так, у 1897 г. праводзіўся ўсеагульны перапіс насельніцтва тагачаснай Расіі. Перапісчыкі, якіх спецыяльна вучылі, карысталіся дасланымі з Пецярбурга цыркулярамі з адпаведнымі інструкцыямі і ўзорамі, у якіх падрабязна было растлумачана, як запаўняць і афармляць лісты. Яны (перапісчыкі), як правіла, валодалі формулай трохчленнага рускага ўласнага наймення і ў працэсе запісу прозвішчаў, асабліва блізкіх па структуры, надавалі роднасным беларускім найменням стэрэатыпнае аблічча. Найчасцей перавага аддавалася ўжо ў значнай меры ўсталяваным “стандартызаваным” польскім або рускім узорам прозвішчаў. Так, у двухскладовых беларускіх прозвішчах з націскам на апошнім складзе пераносяць націск на перадапошні: *Каваль – Коваль, Смаляр – Смоляр, Тарас – Тарас, Багдан – Богдан, Гарбач – Горбач, Брахун – Брэхун, Капач – Копач, Сукач – Сукач, Пратас – Протас, Барыс – Борыс, Пятух – Пётух, Баран – Барані* і інш. Можна назваць шэраг сучасных тыпова беларускіх прозвішчаў, якія ў пэўны час атрымалі неўласцівыя для пэўных рэгіёнаў анамастычныя канчаткі: *Вожык (аў), Турбал (аў), Язэп (кін), Калеснік (аў), Крупнік (аў), Чыгрын (аў), Зёлк (ін), Шмуїла (аў), Куляш (оў)* і інш. У Лельчыцкім раёне,

напрыклад, прозвішча *Калеснік* з'яўляецца тыповым, а яго варыянт *Калеснікаў* – маюць адзінкавыя асобы, тыя, хто выязджалі за межы раёна.

Сярод беларусаў да нашых дзён існуе нігілістычная тэндэнцыя перайначваць, скажаць прозвішчы на *-а* тыпу *Ношка, Кукса, Масла, Буйла, Юха, Чэчка, Крыўка* і інш. Параўнайце: *Куксо, Масло, Юхо, Крыўко* і інш. Жаночы варыянт прозвішча *Булава* гучыць часам з націскам на першым складзе і г. д. Варыянты фармантаў *-ка, -ко*, якія можна назіраць у значнай колькасці разнавіднасці беларускіх і ўкраінскіх прозвішчаў, даследчыкі тлумачаць наступным чынам. Тып на *-ка, -ко* вельмі прадуктыўны ў народна-дыялектнай мове, дзе ён мае свае разнавіднасці, параўн.: прозвішчы *Хавайка, Пацалуйка, Разумейка, Жыгалка* і прозвішчы тыпу *Галаўко, Губко, Скурко, Світко* і інш. У такіх прозвішчах можна выявіць штучную замену флексіі *-ка* на *-ко* ў антрапонімах, што аманімічныя адпаведным агульным назоўнікам. Відаць, прычына такой з'явы – пазбавіцца супадзення прозвішча з апелятывам, асабліва ў тых выпадках, калі семантыка апошняга з'яўляецца непрыемнай для чалавека: *Кабылко, Кішко, Дубінко, Дзірко, Сабако* і інш. [1, с. 72]. Хвалявала гэтая прыкраса з'ява многіх пісьменнікаў. Так, Уладзімір Дубоўка, які перажываў, што ў жывой мове можна назіраць мноства прыкладаў непажаданага перакручвання асобных беларускіх прозвішчаў, расказваў, што цяпер не толькі пішуць, але і вымаўляюць не *Скрыпка*, а *Скрыко*, не *Дуда*, а *Дудо*. Прыгожае беларускае прозвішча *Галоўка* пішуць і вымаўляюць *Галаўко* [2, с. 52].

Выказваў занепакоенасць такой непажаданай з'явай з беларускімі прозвішчамі і пісьменнік Ян Скрыган: “У беларускіх прозвішчах свая завяздзёнка: калі яны прадметныя, то гэтак і выгаворваюцца – *Касіла, Кукса, Лялька, Цвірка, Хоцька, Лапа*. Але як толькі даходзіць справа да напісання, яны адразу набываюць кніжнасць, якая, трэба меркаваць, пайшла ад царкоўна-папоўскага запісвання ў метрыкі. І прозвішчы пачыналі гучаць іначай: *Касіло, Куксо, Лялько, Цвірко, Хацько, Лапо*.”

Першааснова прападала, сэнс зацямняўся, у канцы ставілася заўсёды націскае “о”, прозвішча рабілася проста біркаю. А такім прозвішчам, як *Сукала, Забела, Спрытула*, часта надавалася акраса замежнага паходжання, іх пачыналі пісаць праз падвоеныя зычныя: *Забелло, Сукалло, Спрытулло*” [5, с. 292].

Улічваючы створаную ў літаратуры традыцыю і асаблівасць такіх анамастычных мадэляў, суфіксаў, некаторыя пісьменнікі, нярэдка выкарыстоўваюць іх (фарманты) у спалучэнні з апелятывамі значна заніжанага семантычнага плана, ствараючы такім чынам літаратурныя антрапонімы-прозвішчы, якія ў пераважнай большасці не сустракаюцца ў рэальнай антрапаніміцы. Параўн.: *Гарлахвацкі, Лютастанскі, Вашамірскі, Лятальскі, Зязюльскі, Сучынскі, Лапсярдацкі* і інш. Часта гэтую асаблівасць прозвішчаў з фармантамі на *-скі, -цкі* пісьменнікі творча

рэалізоўваюць у сатырычных творах для стварэння характарыстычных антрапонімаў. Параўн.: у творах І. Ільфа і Я. Пятрова: *Старахамскі, Бешанскі, Шакальскі, Сундучанскі* і інш.

Між іншым, у мастацкай літаратуры гэтая традыцыя, ідзе ад фальклору. Так, Г. Параскевіч выявіла і апісала ў беларускіх прыказках характарыстычна-ацэначнае ўжыванне шляхецкіх прозвішчаў на *-скі, -цкі* тыпу *Казлоўскі, Бараноўскі, Далецкі*, якія ўжываюцца ў спалучэнні са словам *пан*. Высокая сацыяльна матываваная форма такіх антрапонімаў, на яе думку, якая ўказвае на прыналежнасць іх носбітаў да шляхты, нападняецца заніжаным зместам іх апелятываў (*казёл і баран* – сімвалы тупасці і зазнайства), у выніку чаго адзінкі набываюць іранічнае адценне. Апрача таго, такія прозвішчы ў прыказках выконваюць і дадатковую стылістычную функцыю, выступаючы ў тэксце як своеасаблівы троп, раўназначны ў пэўнай меры метафары [4, с. 82].

Варыянтнасць шматлікіх тапонімаў у нашым грамадстве, у мастацкай літаратуры атрымала пашырэнне пад уплывам самых розных сацыяльных фактараў: канфесійнае процістаянне, уздзеянне на беларускую аймакімію суседніх рускай і польскай сістэм, пра што пісалі самыя розныя даследчыкі (Я. Адамовіч, Л. Акаловіч, Я. Рапановіч, Л. Лыч, В. Лемцюгова, Г. Мезенка, Ф. Янкоўскі, Г. Цыхун, А. Каўрус, В. Генкін, А. Рогалеў і інш.). Параўнайце ў гэтым плане шматлікія публікацыі пра існуючыя да нашага часу або часткова змененыя, архаізаваныя, трансфармаваныя пад уплывам польскай і рускай моў варыянты беларускіх айконімаў *Менск – Менск – Мінск, Гарадзень – Гародня – Гродна, Бярэсце – Бжэст – Бжэсте – Бжэст – Брэст, Наваградак – Навагрудак, Хвойнікі – Хойнікі, Мёры – Міёры, Мазыр – Мозыр, Глуск – Глусск, Косава – Коссаво, Мядзел – Мядзель, Грозаў – Грозава* і нш.

Варыянтнасць айконімаў і іншых тапонімаў з’яўляецца тыповай асаблівасцю любога рэгіёна. Як прасачыў гэту з’яву ў аймакіміі Віцебшчыны В. Генкін, наяўнасць акцэнталагічных, граматычных і іншых варыянтаў у першую чаргу характэрна назвам невялікіх паселішчаў. У наш час колькасць тапонімаў, што маюць варыянты, скарачаецца. Гэта, на яго думку, звязана са змяншэннем колькасці паселішчаў, а таксама з пэўнай стандартызацыяй назваў. Існуе некалькі фактараў, якія абумоўліваюць тэндэнцыю да стандартызацыі ў рэгіянальнай тапаніміі. Гэта: актыўны ўплыў пісьмовых стыляў на мову жыхароў рэгіёна; для беларускай тапаніміі асабліва актуальнай застаецца і праблема актыўнага ўзаемадзеяння рускай і беларускай моў, яго адлюстраванне ў аймакіміі [3, с. 274–275]

Ужо ў матэрыялах Першай беларускай тапанімічнай канферэнцыі ў 1967 г., дзе разглядаліся вынікі змен і з’яўленне шматлікіх варыянтаў у беларускай тапанімічнай сістэме, адзначаліся найбольш тыповыя з іх, што з’явіліся ў сістэме ў розныя перыяды. Найперш гэта вялікі разнабой

і варыянтнасць у выкарыстанні айконімаў, выкліканыя ўздзеяннем суседніх польскай і рускай моў; перайменаванні, абумоўленыя ідэалагічнымі падыходамі пры замене шматлікіх традыцыйных назваў у савецкі перыяд і паралельнае існаванне шматлікіх традыцыйных беларускіх айконімаў: паселішчы з назвамі *Кастрычніцкая* і *Акцябрская*, *Акцяброва* і інш.; у некаторых новых назвах род айконімаў не супадае з відавочнай назвай паселішча: вёска *Мірная* ў Слоніміскім раёне, а ў Лельчыцкім – *Мірнае*; у Баранавіцкім – вёска *Ягадная*, а ў Бабруйскім – *Ягаднае*. У радзе выпадкаў напісанні айконімаў на дарожных знаках да нашага часу ўносяць блытаніну ў маўленне, тапанімію і не адпавядаюць існуючым правілам беларускай арфаграфіі і мясцоваму вымаўленню: *Рагава* ў Мінскім раёне, а на дарожных знаках *Рогавы*, мясцовае *Казекава*, а на дарожных указальніках, картах *Казаково*. І такіх прыкладаў многа ў розных рэгіёнах Беларусі.

Спецыфічным вынікам вар’іравання онімаў у мове мастацкай літаратуры з’яўляецца *набілізацыя* – акультураванне, напрыклад, айконімаў, прозвішчаў, асабовых уласных імёнаў з мэтай стварэння камізму, іроніі, сарказму. Традыцыйныя, натуральныя для пэўнага соцыуму онімы ў выніку набілізацыі падлягаюць частковым заменам або замяняюцца нейкім замежным адпаведнікам, бо мясцовы онім, як лічаць некаторыя аматары замен, нібыта ўспрымаецца як немілагучны, грубы, неэстэтычны. У творах мастацкай літаратуры такая варыянтнасць прозвішчаў у якасці спецыфічнага сродку “акльтуравання” онімаў выкарыстоўваецца як мастацкі прыём для лаканічнай характарыстыкі розных прыстасаванцаў, адшчапенцаў, што выракаюцца роднасных каранёў, сваёй мовы, імёнаў, радзімы, нацыянальнасці. Набілізуючыя замены, як піша А. Супранская, уключаюць самыя розныя выпадкі. Нямала сярод іх і актаў, прадыктаваных дрэнным густам і непавагай да натуральнага, простага, нежаданнем унікнуць у гісторыю назвы, а таксама пагоняй за часовай модай [6, с. 321]

Набілізацыя імёнаў, прозвішчаў, тапонімаў у мове беларусаў, як сведчаць шматлікія прыклады з фальклору, народных гаворак, твораў мастацкай літаратуры, адбываецца некалькімі спосабамі:

а) шляхам замены, прыстасавання такіх онімаў да ўсталяваных шаблонных узораў або да падобных нечым (гукавой абалонкай, акцэнталагічнымі асаблівасцямі, семантыкай, словаўтварэннем) адзінак з іншых моў. Напрыклад, перамяшчэннем націску ў варыянтах онімаў на ўзор польскіх або французскіх прозвішчаў: *Казёл* → *Козел*, *Багдан* → *Богдан*, *Пратас* → *Протас*, *Жабрак* → *Жэбрак*, *Буйла* → *Буйло*, *Птушка* → *Птушко*; Так, вобразна, своеасаблівай мянушкай *Буйла* маглі назваць і чалавека, высокага здаравяка, аднак беларуская паэтэса *Канстанцыя Буйла* (сапраўднае прозвішча *Канстанцыя Калечыц* – В. Ш.) свядома сказала яго на *Буйло*, называючы сябе на французскі лад, пра што

пісаў У. Юрэвіч, аналізуючы такія анамастычныя адзінкі [8, с. 142]. Параўн. вядомыя французскія прозвішчы *Гюго*, *Дзюкло*, *Дзідро*, *Фуко*, у якіх націск на канцавым складзе – заканамерная асаблівасць;

б) далучэннем да кораня тыповага беларускага прозвішча найбольш ужывальных анамастычных фармантаў, уласцівых суседнім славянскім мовам (пераважна рускай, польскай): *Баран* → *Бараноўскі* → *Баранаў*, *Кулеш* → *Куляшоў*, *Маішэра* → *Маішэраў*, *Вялюга* → *Вялюгін*, *Чыгрын* → *Чыгрынаў*, *Радзівіл* → *Радзівілаў*, *Яраш* → *Ярашэўскі*, *Курыла* → *Курылаў*, *Лапух* → *Лапухоў*;

в) уключэннем у структуру беларускіх онімаў неўласцівых ёй спалучэнняў гукаў, тыповых для іншых славянскіх і неславянскіх моў: *Жыгала* → *Жыгадла*, *Гасціла* → *Гастелло* (а), *Забела* → *Забелло* (а), *Піліпенка* → *Філіпенка*, *Гародня* → *Гродна*, *Бярэсце* → *Брэст*.

Так, пісьменнік Ігнат Дубоўскі, палемізуючы з Анатолем Мясніковым пра лёс былога прэзідэнта Беларускай акадэміі навук *Антон Жэбрака*, адзначаў, што прозвішча гэтага сусветна вядомага вучонага таксама перацярпела змены, звязаныя з уплывам суседніх моў. “З Антонам *Раманавічам Жэбракам*, – згадвае І. Дубоўскі, – я быў знаёмы з 1935 года. Калі ў лютым 1940 года яго выбралі акадэмікам Беларускай акадэміі навук, супрацоўнік “Звязды” Алесь Матусевіч папрасіў мяне пазнаёміць яго з *Жэбракам*. У гутарцы з новым акадэмікам Матусевіч спытаў яго, як правільна пісаць яго прозвішча на беларускай мове – *Жэбрак* ці *Жабрак*?

– Маё прозвішча на ўсіх мовах – беларускай, рускай, англійскай і іншых – гучыць аднолькава – *Жэбрак*. Некаторыя думаюць, што яно паходзіць ад польскага слова *жэбрак*. Нават пытаюць, ці не паляк я. Не, я – беларус. Прозвішча маё паходзіць ад беларускага слова *жабрак*. Але ў той час, калі ўводзіліся прозвішчы, усе матрыкулы вяліся на рускай мове, і слова *жабрак* у рускай транскрыпцыі перайшло ў *жэбрак*. А па-беларуску – *Жэбрак*. Так сфарміравалася маё прозвішча, такім і застаецца. Калі ж яго пісаць па-беларуску, *Жабрак*, то гэта ўжо будзе іншае прозвішча” (гл.: ЛіМ, 1994, 11 лют.). Як нам здаецца, вядомы акадэмік не хацеў свядома выпраўляць, “рабіць правільным” і семантычна празрыстым сваё прозвішча, у якім у чыста беларускім варыянце адчуваўся негатыўны падтэкст, бо *жабрак* – гэта той, хто збірае міласціну, хто жабруе, нічога не мае, хто зусім бедны. Такіх прыкладаў з беларускімі прозвішчамі мноства: *Шлопак*, *Бордак*, *Робак*, *Смоляр*, *Дворняк* і інш. Гэта вынік непавагі і абьякавасці да сваіх уласных імёнаў, да памяці нашчадкаў, да саміх сябе.

Яшчэ прыклад. У апавяданні Ф. Янкоўскага “Прозвішча”, паведамляецца, што некалі ў тыповай беларускай вёсцы жылі тры браты-пенсіянеры, якія мелі тыповае для гэтага паселішча прозвішча *Кісель*, аднак старэйшы з іх, “*аб’ездзіўшы свет, набачыўся гарадоў, рэк, тэатраў, клубаў...*”, змяніў яго. І калі паштальёнка, прынесшы ад яго паштоўку серадольшаму *Кісялю*, засумнявалася, ці правільна яна ўручае пісьмо

аднаму з братоў, бо на паштоўцы “...прозвішча таго Кісяля было з націскам на “і”, а таксама аж з двума “с”: Кіссель. Нехта з прысутных лёгка хмыкнуў, другі, нібы не ўсім, сказаў:

– Гэта як у немцаў, усё адно як па-нямецку. Трэці паспрабаваў скланяць і замяніць “с” іншымі гукамі” [10, с. 452–453].

Такім чынам, пісьменнік, выкарыстоўваючы прыём наблізацыі прозвішча, лаканічнымі сродкамі стварыў вобраз прыстасаванца, які па сваёй волі шляхам замены оніма намерваўся пазбавіцца роднасных каранёў, змяніўшы да непазнавальнасці тыповае беларускае прозвішча, бо новае, змененае, паводле яго меркаванняў, з’яўлялася больш эстэтычна вывераным, гучала, як ён лічыў, культурна, як некаторыя замежныя. Аднак у зямлякоў такі варыянт і такое абыходжанне з перайначаннем, атрымала асуджэнне, выклікала іронію.

Літаратура

1. Беларуская антрапанімія: вучэб. дапам. / Г. М. Мезенка (наук. рэд.). [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2009. – 254 с.
2. Гардзіцкі, А. Дыялогі / А. Гардзіцкі. – Мінск: Маст. літ., 1968. – 165 с.
3. Генкин, В. М. Вариативность в ойконимии белорусского Поозерья / В. М. Генкин // Имя и слово (проблемы семантико-прагматического взаимодействия в славянских языках): материалы междунар. науч. конф., Брест, 19–20 апреля 2007 г.: в 2 ч. / под. ред. В. И. Сенкевича. – Брест: Изд-во БрГУ, 2007. – 322 с.
4. Параскевіч, Г. В. Назоўнік у беларускіх прыказках / Г. В. Параскевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 108 с.
5. Скрыган, Я. Некалькі хвілін чужога жыцця: апавяданні, успаміны, роздум / Я. Скрыган. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 358 с.
6. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
7. Сцяцко, П. У. Уласныя асабовыя імёны, іх варыянты і ўжыванне ў народнай мове / П. У. Сцяцко // 3 жыцця роднага слова. Лексікалагічны зборнік; гал. рэд. А. І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 178 с.
8. Юрэвіч, У. Слова жывое, роднае, гаваркое / У. Юрэвіч. – Мінск: Юнацтва, 1992. – 271 с.
9. Янкоўскі, Ф. З нялёгіх дарог / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Маст. літ., 1988. – 399 с.
10. Янкоўскі, Ф. Радасць і боль: апавяданні, навелы, мініяцюры / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Маст. літ., 1995. – 476 с.